

מאי חזית דדמא דידיה סומק טפי

יהונתן עזוז

הקדמה

ידוע לנו הדבר ש'פיקוח נפש דוחה הכל'. אמנם, מובאים בגמרא (סנהדרין עד ע"א) מקרים מיוחדים, אותם פיקוח נפש לא דוחה, בהם אומרים לאדם: 'יהרג ואל יעבור'. ביניהם עבירות של ע"ז, גילוי עריות ושפיכות דמים, ועוד חילוקים בשאלה האם העבירה נעשית בפרהסיא, בשעת שמד, להנאת עצמו וכו'.

אנו לומדים שפיקוח נפש דוחה הכל מהפסוק: "וְשִׁמְרֶתֶם אֶת חֻקֹּתַי וְאֶת מִשְׁפָּטַי אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אִתְּם הָאֵדָם וְחַי בָּהֶם אֲנִי ה'" (ויקרא יח, ה). אפשר להבין מפה, שהמצוות שה' ציווה על האדם, הם כדי שיוסיף וימשיך לחיות, ולא שימות בהם ובגללן. אמנם, "כל עבירות שבתורה אם אומרים לאדם עבור ואל תהרג יעבור ואל יהרג חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים" (סנהדרין עד ע"א). אנו רואים שיש שלש מצוות חמורות, שעליהן נאמר בניגוד לשאר המצוות – שבהם יעבור ואל יהרג משום דין "וחי בהם" – אם אומרים לו שיעבור על אחת מהן, יהרג ואל יעבור.

הגמרא (סנהדרין עד ע"א) דנה בסיבה לכל אחד מהאיסורים, שבגללם 'יהרג ואל יעבור'. בע"ז, לומדים מהפסוק: "וְאֶהְבֶּתְ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדְךָ" (דברים ו, ה), אפילו נוטל את נפשך. כלומר, לעבוד עבודה זרה, שהיא ממש אנטיזה לחיוב אהבת ה', אסור, אפילו אם נוטל את נפשך.

נאמר בהמשך הגמרא שיהרג ואל יעבור בגילוי עריות נלמד מהיקש לרוצח, אבל:

רוצח גופיה מנא לן סברא הוא... מי ימר דדמא דיך סומק טפי
(סנהדרין עד ע"א) דילמא דמא דהוא גברא סומק טפי

אם ראובן מאיים על שמעון, ואומר לו שאם לא יהרוג את יהודה – ראובן יהרוג את שמעון, לשמעון (המסכן) אסור להרוג את יהודה, משום 'מאי חזית' – מאחר שאי אפשר להכריע דמו של מי אדום יותר (כלומר מי 'שווה' יותר בפני ה') – נאלץ האדם

למות ולא ליטול חייו של אדם אחר. הגמרא מציינת שבניגוד ללימוד על יהרג ולא יעבור בע"ז, אין צורך בפסוק ללמוד ממנו על דין זה, מכיוון ש"סברא הוא"¹. בפשטות, ראינו שבנין לבין אדם אחר, לכאורה אי אפשר לדעת מי "שווה" יותר בפני ה', ולכן אסור לעשות מעשה ולהרוג בשביל לא לההרג.

רש"י והרמ"ה שם, מנסים לפרש את שורש הציווי של "וחי בהם", ולמה בעצם אתה לא דוחה את חברך. לפי רש"י והרמ"ה, "דכי אמר רחמנא לעבור על המצות משום וחי בהם משום דיקרה בעיניו נשמה של ישראל" (רש"י שם, ד"ה "סברה הוא"), חיים של יהודי מקודשים, ולכן פיקוח נפש דוחה מצוות, בדרך כלל, כי ה' מעדיף יותר חיי יהודי מאשר המצוה שלו, אבל במקרה הזה, סוף סוף נשמה אוברדת, ובפועל גם אין דרך לדעת מי "שווה" יותר בעיני ה', "וכאן שיש אבוד נפש חבירו לא ניתן דבר המלך לדחות שצוה על הרציחה" (שם ד"ה "מאי חזית"), ולכן לא ניתן לדחות את איסור הרצח. הרמ"ה מוסיף, שכמו שמותר להציל נפש בשבת אפילו במחיר חילול שבת, שכן אומרים "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה", היית יכול לחשוב

¹ ננסה לפרש קצת בחילוק בין ע"ז לשפיכות דמים. נחא לע"ז שאסור לעבור אפילו במחיר חייו, שהרי דין זה נלמד מפסוק, שהוא ממש דבר ה', אמנם בשפיכות דמים, יש מקום לתמוה, איך יכול להיות שגוזרים על אדם להקריב את עצמו רק משום סברא? ! יכול להיות שיש הבדל מהותי בין עבודה זרה לשפיכות דמים, שבע"ז היו צריכים פסוק, מכיוון שהסברא לא תספיק. אני יכול להגיד בחומרת הע"ז על פני שפיכות דמים, שע"ז היא אנטיטזה לה' ומצוותיו ממש, ולכן ע"ז הרבה יותר חמורה משאר העבירות. וכן אומרים "מניין שהמחטיא את האדם יותר (גרוע, יע. מן ההורגו? שההורג הורג בעולם הזה ויש לו חלק לעוה"ב, והמחטיא הורגו בעולם הזה ובעולם הבא" (במדבר רבה פנחס ד), ואז רואים שלכאורה עדיף להקריב חיי גוף בשביל לא להקריב חיי רוח. אפשר גם להגיד לפי החסידות, שעצם הע"ז (או עבירות בכללי) ממש בעצם מנתקת אותך מה', שהוא הוא מקור החיים, ואין אפשר לעשות דבר כזה, שידוע שבעולם האמת אין זמן, ולכן כל ניתוק אפילו רגעי בעולם הזה מה' ע"י עבירה, וק"ו ע"ז, שווה אינסוף זמן בעולם האמת בשביל הנפש שלך (לא עלינו). על אף כל זאת, אפשר לדבר גם בקולא שיש לע"ז על פני שפיכות דמים, שיש הבדל בפוטנציאל. כלומר, אדם עדיין יכול לחזור בתשובה אפילו אם עבד ע"ז, משמע שעדיין יכול להיות לו עתיד של עושה מצוות, ולכן אולי היינו יכולים להגיד שזה עדיין איכשהו שווה את זה לעבור ולא לההרג, ולהמשיך לעשות מצוות אחר כך. ייתכן שלכן הביאו פסוק, כדי לחזק את האיסור. בניגוד לשפיכות דמים, בהם בפועל נגדע פוטנציאל של אדם, ואין אפשרות להגיד שיש לו עתיד של מקיים מצוות. אכן רואים לפי חלק מהראשונים, שבגלל שלא ידוע מי שווה יותר או מי יעשה יותר מצוות, אסור לעשות מעשה ולהרוג כדי שלא יהרגו אותך, וזה מספיק מסבא. כלומר, יש איזשהו מקום להגיד שהמקור המהותי של שני האיסורים מאוד דומה, אבל הסיבה שכל אחד נאסר לעבור ולא לההרג חייבת להיות שונה, בגלל אופי השלכות המעשה. למרות שעדיין נשאר מקום לתמוה על איך יכולים לגזור על אדם למות משום "סברא", שאמנם היא מאוד הגיונית, אבל אנחנו יודעים שאין עונשין מן הדין. יש המנסים להגיד שזו "סברא דאורייתא", אם כי בכל זאת רואים שבפועל מי שעבר ורצח, בית דין לא הורגים אותו, מכיון שהיה אנוס. כל זה יפה מאוד, אך צריך לזכור שהצד השני הוא לומר שסברא תתיר לו לרצוח. וצריך עיון ואכמ"ל.

שאולי לך יש יותר זמן לחיות ולעשות מצוות, ושבעצם אתה מקיים יותר את הציווי של "וחי בהם", לכן אומרים לו: "דילמא דמא דחברך סומק טפי והוא ראוי לחיות ולהאריך ימים יתר ממך ונפשו יקרה בעיני המקום יתר מחייך" (יד רמ"ה שם, ד"ה "עירות ושפיכות דמים").

חילוקים והבנות נוספות בדין 'מאי חזית'

עד כאן, נראה שלכולי עלמא אסור לעבור על שלש העבירות החמורות אם מדובר במעשה פעיל. עם זאת, יכולה לעלות שאלה: "אוקיי, אבל מה אם בפועל אני לא עושה כלום?"

ובעבודת כוכבים גלוי עריות שפיכות דמים אפילו בצנעה ושלא בשעת הגזרה ואפילו אין העובד כוכבים מכון אלא להנאתו י'הרג ואל יעבר. הגה: ודוקא כשאומרים לו לעשות מעשה כגון שאומרים לאיש לגלות ערוה או שיהרג אבל אם אונסים לאשה לבא עליה או שרוצים להשליכו על התינוק להרגו או שהוא כבר מקשה ורוצים לאנוס אותו לערוה אין צריך להרג (בית יוסף בשם תוספות ור"ן פרק כ"ש). (שו"ע יו"ד קנז, א)

אפשר לראות משהו מעניין, שאכן השולחן ערוך פוסק את הדין הקלאסי של 'יהרג ואל יעבור', אך הרמ"א אומר "ודוקא כשאומרים לו לעשות מעשה", כלומר אם האדם סביל, לכאורה נראה שיכול לעבור ולא לההרג. לדוג' – אם דוחפים את האדם על תינוק להורגו, הוא לא חייב לעשות מעשה שיגרום לכך שיהרג כדי למנוע את זה שהתינוק יהרג, אלא יכול להישאר סביל אפילו במחיר חייו של התינוק.

ר' חיים (חדושי רבנו חיים הלוי יסודי התורה ה, א) מציע שתי הבנות בדין 'מאי חזית', כדי לנסות להבין את אופי הדין בצורה יותר מהותית.

ניתן להגיד לפי ההבנה הראשונה, שעקרונית, אילו הייתה דרך להעריך את שווי החיים של אדם זה ואחר, ואילו ניתן היה לדעת בבירור כי ערך חייו של פלוני גבוה יותר, היה מותר – ואולי אף הייתה חובה – להרוג, כדי להציל את החיים שהם יותר שווי ערך. "ורק דכיוון דשני הנפשות שקולות הן ע"כ צריך להיות שב ואל תעשה, ודינו

כשני רציחות שאין דוחות זה את זה דדינו בשב ואל תעשה", היות שאי אפשר לבצע הערכה זו, אסור לאדם להרוג כדי להציל את חייו.² זה אכן מה שרש"י סובר: כלומר אם היינו יודעים נפשו של מי יקרה יותר, ייתכן שהיה אפשר לעשות מעשה.

דכי אמר רחמנא לעבור על המצות משום וחי בהם משום דיקרה
בעיניו נשמה של ישראל והכא גבי רוצח כיון דסוף סוף איכא איבוד
נשמה למה יהא מותר לעבור מי יודע שנפשו חביבה ליוצרו יותר
מנפש חבירו הלכך דבר המקום לא ניתן לדחות.
(רש"י סנהדרין עד ע"א, ד"ה "סברא הוא")

לפי ההבנה השניה בר' חיים, פיקוח נפש לא דוחה את איסור "לא תרצח", אך לא מחומרת האיסור, "הלא אין זה משום חומר דמעשה בידיים, ורק דכיוון דשני הנפשות שקולות הן ע"כ צריך להיות שב ואל תעשה", אלא בגלל אובדן החיים שיש פה, שפיקוח נפש דוחה מצוות כדי שהאדם הניצל יוכל לקיים עוד מצוות, אך כאן סוף סוף אדם אחד יאבד את חייו, ולכן דין פיקוח נפש בכלל לא חל. כלומר, מהגישה הזאת משתמע, שאין שום חשיבות לאופן בו נעשה מעשה הרצחה, ואפילו כאשר האדם סביל, עדיין יהיה אסור.

משתי ההבנות הללו אפשר להרחיב במקרה שבו האדם סביל.

² הרב דוד כוכב (חדושים ובאורים) מביא ביאור יפה להבנה הראשונה, שמשמע ממנה שאם רק יוכל לברר שדמו סומק טפי, רשאי יהיה לקטול ולא להיקטל.

ששנינו במסכת הוריות: "האיש קודם לאשה להחיות ולהשיב אבדה והאשה קודמת לאיש לכסות ולהוציאה מבית השבי בזמן ששניהם עומדים לקלקלה האיש קודם לאשה: כהן קודם ללוי לוי לישראל ישראל לממזר וממזר לנתין ונתין לגר וגר לעבד משוחרר אימתי בזמן שכולן שוין אבל אם היה ממזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ: (משנה הוריות ג, ז) – (ח)

הרי שכביכול קיים מדרג מי קודם למי גם לענין קדימות להצלה ממוות כאשר ניתן להציל רק אחד. ומדוע לא הוזכרו אותן קדימויות בסוגיתנו לקבוע מי דמו אדום יותר כדי להציל עצמו ממיתה? האם הנשיא או הרב הראשי לא יכולים להחליט שהם קצת יותר "שווים" מאשר סתם אדם בשוק? מבאר הרב כוכב:

"אלא שקיים הבדל גדול בין שתי הסוגיות. במשנה בהוריות מדובר באופן שאין ברירה ומוכרחים לעשות מעשה להציל אחד ולהזניח את השני. וגם כשהשנים שווים צריך לבחור באחד מהם, או בהגדלה או בשווא דדיני. לכן כאשר יש לאחד חזקת עדיפות, הולכים אחר הרוב ומקדימים אותו. ואילו בסוגיתנו שב ואל תעשה עדיף כי המוציא מחברו עליו הראיה. ואף אם האחד נראה כעדיף בהרבה מהשני, אין הולכין אחר הרוב, פי האדם יראה לעינים וחי' יראה ללבב (שמואל א טז ז), ואין ראות בעדיפותו".

סבילות האדם

נשוב לענייננו של מקרה שבו האדם סביל, התוספות (סנהדרין עד ע"ב, ד"ה "והא אסתר") מביא את הדוגמא של אסתר, שלא הייתה חייבת למסור את נפשה, "דקים ליה דמהני טעמא דקרקע עולם לענין דלא מיחייבא למסור עצמה משום עריות", מכיוון שהייתה 'קרקע עולם', ובעצם הייתה סבילה במעשה, לא היתה חייבת למסור נפשה.³

כלומר, כאשר תובעים מהאדם לעבור על אחת מג' עבירות באופן סביל, ללא מעשה, ואם לא יהרגוהו – אינו מחויב להרג על כך, ורשאי לא להתנגד כשנעשית העבירה על ידו. למשל, אינו חייב להתנגד אם ידחפו אותו על תינוק וימות. לפי ההיגיון הזה, אמנם אסור לי לעשות מעשה משום 'מאי חזית', אז באותה מידה, אם אני סביל, אסור לי לעשות מעשה שיגרום לי למות ושחברי לא ימות, משום "מאי חזית דדמא דחבראי סומקי טפי? דילמא דמא דידי סומק טפי! כיון דלא עביד מעשה...", הווה אומר, איך אני יודע שהוא 'שווה' יותר ממני? אולי הניקוד שלי בשמיים יותר גבוה!

זה בעצם מסתדר עם ההבנה הראשונה של 'מאי חזית', שכיוון שאי אפשר לדעת למי יש דם יותר אדום, שב ואל תעשה עדיף, לשני הכיוונים.

הרא"ש (סנהדרין ח, ג) מביא גם את הדוגמא של אסתר, שפטורה מכיון שהייתה 'קרקע עולם' – סבילה. זו הסיבה שאישה אינה מחויבת למסור עצמה למיתה שלא יבעלוה, משום הסבילות שלה במעשה. הנמוקי יוסף (סנהדרין יח ע"א באלפס, ד"ה "היכי יהיב' להו") מוסיף נימוק אחר, שבדברים של שב ואל תעשה ממילא ביכולתו של הגוי לגרום לו לעבור את העבירה, ולכן אין טעם שיתנגד ויהרג, כשממילא אפשר שיכפהו לעבירה. מה שאין כן במצוות לא תעשה שיש בה מעשה, ששם אם האדם לא יבחר לעשות את העבירה – היא לא תיעשה.

³ הרב ברוך וינטרוב העיר את תשומת ליבי לעניין ההשוואה לעריות. כך אמר: "הרי שם כל הסברא של מי נדחה מפני מי לא שייכת, ואם כך היא לא יכולה להיות היסוד להתיר לאישה להיות פאסיבית. נצטרך להגיד אחת משתיים:

1. גם לגבי עריות אין באמת דין 'יהרג ובל יעבור', אלא שיש 'תיק' בין הרצון למנוע מוות לבין האיסור, ולכן האדם צריך להיות פאסיבי.
 2. כאשר האישה קרקע עולם העבירה של עריות פחות דרמטית.
- את מקומן של שתי הסברות האלה יש לבחון גם לגבי שפיכות דמים, אך נראה לי ששתיהן אינן קשורות ל'מאי חזית'. אכן יש מקום לעיין בדבריו, אך מפאת קוצר הזמן והמקום, לא נעשה זאת כאן.

כמובן, זה לוקח בחשבון רק את שאלת העבירה, אך לא את המימד של קידוש וחילול השם, שלגביו יהיה הבדל בין אם האדם ישתף פעולה או ימנע מכך:

(א) כל בית ישראל מצווין על קידוש השם הגדול הזה שנאמר 'ונקדשתי בתוך בני ישראל' ומוזהרין שלא לחללו שנאמר 'ולא תחללו את שם קדשי' כיצד בשעה שיעמוד גוי ויאנוס את ישראל לעבור על אחת מכל מצוות האמורות בתורה או 'הרגנו יעבור ולא ייהרג שנאמר במצוות 'אשר יעשה אותם האדם וחי בהם' ולא שימות בהם ואם מת ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו.

(ב) במה דברים אמורים בשאר מצוות חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים אבל שלש עבירות אלו אם יאמר לו עבור על אחת מהן או תיהרג ואל יעבור... (רמב"ם 'יסודי התורה ה, א-ב)

לעומת תוספות והרא"ש ונימוקי יוסף (ועוד ראשונים), נראה שהרמב"ם לא מחלק אם מעשה הרצח יתבצע באופן סביל או פעיל, ואפילו אם האדם יהיה סביל, עדיין אסור.

סיכום

בסיכומו של דבר, ראינו הסברים המדגישים את ערכו ה'לא יסולא בפז' של יהודי. נפגשנו עם חילוקן של חידושי ר' חיים בין שתי הבנות של דין 'מאי חזית'.

ההבנה הראשונה, שעקרונית, אילו הייתה דרך להעריך את שווי החיים של אדם זה, היה אפשר לעשות מעשה, אך היות שאי אפשר לבצע הערכה זו, אסור לאדם להרוג כדי להציל את חייו, אך עדיין יש לו 'זכות שתיקה', כלומר לבחור לא לעשות כלום. עם הגישה הזאת מסכימים רוב הראשונים.

נראה שהרמב"ם נוטה יותר להבנה השניה של 'מאי חזית', שדיני פיקוח נפש הדוחה את כל התורה כלל אינם חלים לגבי איסור רציחה, ואין חשיבות לשאלה באיזה אופן נעשה מעשה הרציחה. ממילא, אדם לא יהיה רשאי לגרום רציחה באופן סביל על מנת להציל את חייו, על חשבון חיי חבירו.

יכול להיות שהרמב"ם לא מקבל את ההבנה הראשונה משום חילול השם המתרחש אם האדם עובר אחת משלש העבירות החמורות, שכן לא משנה באיזה אופן הוא עובר

עליהם, בפועל העבירה נעשית על ידו. אמנם למי שמבין לפי ההבנה הראשונה בחדושי ר' חיים, ייתכן שאפשר לעבור באופן סביל, כי אכן 'יהרג ואל יעבור' רק משום חומרת העבירה, וכאשר האדם סביל, כנראה שפחות אפשר להגיד שהעבירה באמת נקראת על שמו (יכול להיות שגם במימד חילול השם זאת הסיבה שהם נוטים להקל). בתקווה שלא נגיע לסיטואציה כזאת, אבל בכל זאת, שנדע איך לפעול לפי תורת ה', תורת חיים.